

مقدمه

مطالعات معماری پیش از اسلام جایگاه مهمی در شناخت ریشه‌ها و درک سیر تکامل محیط مصنوع ایران دارد. از اولین فضاها و انسان‌ساخت در محوطه‌های دوران نوسنگی گرفته تا تکامل بناها و مجموعه‌ها در عصر مس-سنگ و گسترش بافت‌های روستایی و شهری در عصر مفرغ، ویژگی‌های مهمی از به کار بردن مصالح، فناوری‌های ساخت، هم‌جواری فضاها، تکامل هندسه، ساختار همسایگی‌ها و در نگاهی کلی، سازمان فضایی بافت روستایی و شهری وجود دارد که نیازمند مطالعه پژوهشگران در حوزه معماری و شهرسازی است. دو دوره مهم معماری ایران یعنی دوره ایلامی و دوره ماد خاستگاه شکل‌گیری معماری دوران تاریخی هستند که کمتر به آن‌ها توجه شده است. آثار مصنوع این دوره‌ها هرچند به نسبت دوران تاریخی نمایانگر معماری نمادین و یادمانی نیستند، با نگاهی تحلیلی شواهد متعددی از تحول و تکامل فضاسازی و فناوری را در بستر محیطی و در دامنه زمانی خود به نمایش می‌گذارند که با مطالعه آن‌ها می‌توان دانش شکل‌گیری و تکامل معماری ایران را استخراج کرد.

با وجود مطالعات گوناگون درباره دوران تاریخی ایران یعنی دوران هخامنشی، سلوکی، اشکانی و ساسانی و آثار شاخصی همانند معابد یا کاخ‌ها، جای خالی پژوهش در جزئیات ساختار و سازه، کارکرد و عملکرد و ریخت‌شناسی و سازماندهی کل‌نگر مشهود است. شاید برخی از دلایل محدود بودن پژوهش‌های موجود در حوزه معماری پیش از اسلام، کمبود منابع فارسی‌زبان، فراوانی آثار و کمی بقایای برجای مانده روی زمین است. بدین ترتیب، مطالعات کالبدی، مبتنی بر تحلیل آثار کاوشگران از بقایای یافت‌شده از دل زمین است که باید با مطالعه گزارش‌های باستان‌شناسان اغلب غربی و آثار مکتوب تک‌نگاری محوطه‌ها انجام پذیرد. همچنین، آثار موجود روی زمین در دوران تاریخی نیز بیشتر همچون یک مجموعه یکپارچه با فرم و سازماندهی فضایی دست‌نخورده نیستند و در طول زمان دچار فرسایش و تخریب شده‌اند. منابع تاریخی که به شرح دقیق معماری آثار پرداخته باشند محدودند. بدین ترتیب، پژوهشگر باید رویکرد میان‌دانشی برگزیند، از روش‌های ترکیبی استفاده کند، از منابع متعدد کتابخانه‌ای بهره‌گیرد و برداشت‌های میدانی برای درک محیطی اثر انجام دهد تا بقایای موجود روی زمین را ثبت و مستندسازی کند.

یکی دیگر از ویژگی‌های مطالعه دوره‌های زمانی پیش از اسلام، ماهیت فرهنگی، تاریخی و اجتماعی متفاوت آن‌هاست و در حیطه کاوش‌های باستان‌شناسی یا پژوهش‌های تاریخی و فرهنگی، بیشتر صاحب‌نظران و متخصصان متمرکز بر یک دوره زمانی ویژه هستند؛ برای مثال، طلایی (۱۳۹۱ و ۱۳۹۷) به عصر مس-سنگی و مفرغ ایران پرداخته است. مجیدزاده (۱۳۶۸) آغاز شهرنشینی در ایران را در کتاب خود تشریح کرده و عزیززاده (۱۳۸۳ و ۱۳۸۷) بر شکل‌گیری نهادهای حکومتی در فارس متمرکز است. منابع متعددی در مورد باستان‌شناسی، تاریخ و فرهنگ ایلامی وجود دارد؛ همانند پژوهش‌های آمیه (۱۳۸۹)، پاتس (۱۳۸۵)، والا (۱۳۷۳ و ۱۳۷۶)، هینتس (۱۳۷۶) و مجیدزاده (۱۳۷۰). برخی پژوهشگران برجسته بر دوره ماد متمرکزند؛ همانند ملک‌زاده (۱۳۸۱) و مینورسکی (۱۳۷۸). دوران هخامنشی نیز با آثار یادمانی مهم در منابع مختلفی تشریح شده است؛ بریان (۱۳۸۱) امپراتوری هخامنشی را در کتاب خود شرح می‌دهد و داندامایف (۱۳۸۹) تاریخ سیاسی هخامنشیان را تشریح می‌کند؛ اما برخی کاوشگران و پژوهشگران بر ابرناهای دوره هخامنشی متمرکزند؛ همانند شاپور شهبازی (۱۳۸۴)، متمرکز بر تخت جمشید (۱۳۷۹) و پاسارگاد.

تک‌نگاری‌های ممتازی نیز روی این آثار وجود دارد؛ همانند پژوهش استروناخ (۱۳۷۹) در مورد پاسارگاد و پژوهش اشمیت (۱۳۴۲) و رف (۱۳۷۳) متمرکز بر تخت جمشید.

دوران سلوکی و اشکانی منابع محدودی دارد؛ از جمله پژوهش‌های مالکوم (۱۳۹۱)، محمدی‌فر (۱۳۹۷) و دانش میرکهن (۱۳۹۷). برخی تک‌نگاری‌های مهم هم روی آثار متمایز وجود دارد همانند پژوهش آذرنوش (۱۳۷۷) و مهریار (۱۳۸۱) متمرکز بر کاوش معبد کنگاور و رهبر (۱۳۸۲) متمرکز بر کاوش‌های باستان‌شناسی خورهه؛ اما تاریخ دوران ساسانی به دلیل اهمیت تأثیر بر تاریخ جهان و اروپا به ویژه در ارتباط با روم باستان، حاوی منابع متعددی است؛ از جمله پژوهش‌های دریایی (۱۳۸۳)، سامی (۱۳۵۴)، شمیمان (۱۳۹۰)، کریستن سن (۱۳۹۳) و لوکونین (۱۳۵۰). آثار مهم نیز در تک‌نگاری‌های متمایز تشریح شده است؛ همانند پژوهش گیرشمن (۱۳۷۹) و سرفراز (۱۳۶۶) روی بیشاپور. همچنین آثار ساسانی فارس در فهرست میراث جهانی یونسکو با شماره ۱۵۶۸ ثبت شده و گزارش مفصلی از پرونده آن در مدارک مرکز میراث جهانی موجود است (UNESCO, WHC Document: 2018). یکی از مهم‌ترین میراث‌های ساسانیان یعنی شهرها را نیز پیگولوسکایا (۱۳۸۷) مطالعه کرده است.

بدین ترتیب، منابعی که دوران پیش از اسلام را به طور جامع بررسی کرده‌اند محدودند؛ همانند آثار گیرشمن (۱۳۷۹)، واندنبرگ (۱۳۴۸) و هرتسفلد (۱۳۸۱)؛ اما معماری پیش از اسلام در ایران به دلیل گستردگی و تنوع شکل، سازماندهی فضایی، مصالح، سبک‌های تزئینات و موقعیت قرارگیری، در مرجعی واحد مطالعه نشده است. برخی آثار همانند پژوهش پاکزاد (۱۳۹۴) تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران را مطالعه کرده است و ادیب‌زاده و همکاران (۱۳۸۴) آثار خانه در ایران را از نوسنگی تا ساسانی بررسی کرده‌اند. دلیل این موضوع، شاید گستردگی و تنوع سبک‌ها و ساختار معماری پیش از اسلام است به گونه‌ای که حتی پژوهش در یک مرز جغرافیایی محدود، نیازمند مطالعه منابع متعددی از جمله مطالعات تاریخی و فرهنگی، گزارش‌های مختلف کاوش محوطه‌های گوناگون و مقالات موضوعی است و به دلیل تکثر مطالب نیازمند وفادار ماندن به روش پژوهش و تمرکز بر محورهای مطالعاتی مشخص است تا نتایج جدیدی ارائه کند.

کتاب حاضر با هدف تشریح و تحلیل معماری پیش از اسلام در ایران، محدوده جغرافیایی در فارس را برگزیده که حاوی آثار معماری متنوع متعلق به دوره‌های گوناگون است. دشت‌های پارسه، پاسارگاد و بیضا در فارس، خاستگاه استقرارهای مهم پیش از تاریخ، به ویژه در دامنه‌های زاگرس هم‌جوار با رودخانه‌های مهمی همانند رود پلوار و رود گُراس. شواهد زیست از دوران پارینه‌سنگی در غارهایی همانند غار اشکفت گاوی یافت شده است. در دوران نوسنگی، آثار مصنوع و استقرارهای انسانی مهم به ویژه در تل باکون در جلگه مرو دشت متمایز است. این پهنه خاستگاه دوره‌های مهم معماری و هنر پیش از اسلام در ایران همانند ایلامی، هخامنشی و ساسانی است و آثار مهم معماری از این دوره‌ها را در خود جای داده است. تل ملیان در دشت بیضا، حاوی شواهد متمایز از آثار آغاز ایلامی و ایلام میانه است. تخت جمشید و پاسارگاد دو ابرمحوطه پیش از اسلام در ایران هستند و مسقط‌الرأس شهرهای ساسانی، یعنی استخر، در پارسه واقع شده است. شایان ذکر است که از دوران سلوکی و اشکانی، آثاری با گاهنگاری مشخص و پراکنش معلوم در این دامنه مکانی وجود ندارد. بنابراین، سه حوزه جغرافیایی ویژه یعنی پارسه، پاسارگاد و بیضا در فارس، دامنه مکانی متمایزی برای مطالعه معماری دوره‌های گوناگون پیش از اسلام است.

روش تحقیق برگزیده، تک‌نگاری و مطالعه مقایسه‌ای است و با رویکرد تحلیل کالبدی، آثار تشریح و واکاوی می‌شوند. فرایند پژوهش در این کتاب، متمرکز بر مطالعه منابع تاریخی و گزارش‌های باستان‌شناسی و تحلیل کالبدی آثار با استناد به کاوش‌هاست. برای هر محوطه، ساختار پژوهش و نگارش حاوی بخش‌های زیر است:

۱. شرح کلی بستر تاریخی و فرهنگی دوره زمانی محوطه،

۲. معرفی بستر جغرافیایی و محوطه، هم‌جواری‌ها و وضع موجود،

۳. شرح یافته‌های معماری با ارجاع دقیق به گزارش‌های کاوش یا مراجع بالادست،
 ۴. شرح سایر یافته‌ها و اشیاء که به درک کارکرد و فعالیت فضا کمک می‌کنند، به ویژه در دوره‌های پیش از تاریخ،
 ۵. تکمیل اطلاعات مرتبط با بناها با مشاهده و برداشت میدانی در صورت موجود بودن روی زمین،
 ۶. ارائه کامل مدارک بصری حاوی تصویر و نقشه از روی منابع یا پس از برداشت میدانی،
 ۷. تحلیل کالبدی آثار معماری به ویژه مصالح، ساخت، سازماندهی فضا، هندسه و هم‌جواری‌ها، دسترسی‌ها و چرخش و غیره،
 ۸. مطالعه مقایسه‌ای شاخصه‌های کالبدی یا فضایی برگزیده از آثار (با توجه به مهم‌ترین وجوه معماری) با نمونه‌های مشابه. ابزار پژوهش، مطالعه کتابخانه‌ای و برداشت‌های میدانی است. بدین ترتیب مسئله اول، مطالعه منابع دست اول متعدد از جمله گزارش‌های کاوش بیشتر غیر فارسی‌زبان، منابع تاریخی و آثار صاحب‌نظران در باب تاریخ و فرهنگ دوره‌های گوناگون زمانی و منابع ثانویه شامل مقالات متعدد مرتبط با محوطه برگزیده است. رویکرد منتخب، مرور کلی منابعی که دوره زمانی مورد نظر را به لحاظ تاریخی و فرهنگی معرفی می‌کنند و نیز مطالعه دقیق کاوش‌ها و شرح یافته‌های معماری است. مسئله دوم، نبود آثار روی زمین در سه محوطه برگزیده از دوره‌های پیش از تاریخ، ایلامی و ساسانی است. این محوطه‌ها با ارجاع به منابع کتابخانه‌ای بررسی شده‌اند. ابتدا ویژگی‌های کالبدی با ارجاع به کاوش‌ها تشریح و در ادامه مهم‌ترین خصوصیات، دسته‌بندی و شاخص شده‌اند. در محوطه‌های منتخب هخامنشی، آنچه به مثابه اثر معماری در روی یا زیر زمین از بناها باقی مانده است، برداشت میدانی شده و با کمک ابزارهای نوین همانند فتوگرامتری برد کوتاه مستندنگاری شده و نقشه‌ها و سه‌بعدی‌های جدیدی از آن‌ها ارائه شده است. در تحلیل منابع و داده‌ها، نقشه‌های معماری موجود در منابع گوناگون از جمله گزارش‌های باستان‌شناسی، اغلب به‌دقت بازترسیم یا با کمک روش‌های گوناگون همانند کدگذاری عددی یا توصیفی واکاوی شده‌اند. همچنین در تکمیل تحلیل‌ها، جدول‌ها مهم‌ترین ویژگی‌های تاریخی، معماری و سایر یافته‌ها را دسته‌بندی کرده‌اند. در این کتاب سعی شده است تا ابهام در مورد کارکرد، شکل و ساخت آثار با انجام مقایسه موردی با سایر آثار هم‌دوره یا مشابه رفع یا درباره آن بحث شود.

شایان ذکر است که شرح وقایع تاریخی و ویژگی‌های هنری و فرهنگی دوره‌های مورد پژوهش، بسیار گسترده و از دامنه موضوعی و روش پژوهش این کتاب فراتر است؛ اما از آنجا که مخاطبان این اثر نیازمند آشنایی کلی با دوره زمانی و محدوده مکانی آثار و ویژگی‌های کلی فرهنگی آن هستند، در مقدمه هر محوطه به بستر فرهنگی و تاریخی آن با ارجاع به مهم‌ترین منابع اشاره شده است. همچنین، رویکرد تک‌نگاری با تمرکز بر ویژگی‌های کالبدی، بیشتر با مراجع مرتبط با شرح آثار معماری همانند گزارش‌های کاوش سروکار دارد. با وجود شرح دقیق آثار کاوش‌شده با رویکرد باستان‌شناسی که عملیات کاوش را انجام داده‌اند، یعنی شرح جزء به کل آثار و اشیاء، معماری آشکارشده از زیر خاک به مثابه یک فضای زیست مسکونی، اداری یا آیینی با رویکرد کل به جزء تحلیل و الگوشناسی شده است.

کتاب حاضر از آثار معماری هزاره پنجم قبل از میلاد تا اوایل قرون اسلامی یعنی از بیش از شش هزار سال سابقه معماری کشورمان صحبت می‌کند. با وجود تداوم الگوهای معماری و ساختار و مصالح در این دوره‌ها و تأثیر آن‌ها بر آثار پس از خود در دوران اسلامی، برای مثال، استمرار کهن الگوهایی همانند حیاط مرکزی، رواق، تالار ستون‌دار، ایوان طاق‌دار و ایوان ستون‌دار و ترکیب ایوان و گنبدخانه در طول تاریخ معماری ایران، که پژوهشگران مختلفی آن را تشریح کرده‌اند، تمرکز کتاب حاضر بر وجوه متمایز معماری هر دوره با رویکرد موردپژوهی است. در حقیقت تنوع مصالح، شیوه‌ها و سبک‌های معماری در این بازه زمانی فراوان است و هر دوره ویژگی‌های منحصر به فرد خود را داراست. بنابراین، بررسی استمرار سنت‌های معماری و شبیه‌یابی سبکی در بستر زمانی یا مکانی هر محوطه، امکان‌پذیر است. برای مثال، معماری پیش از تاریخ مبتنی بر امکان ساخت با مصالح غالب چینه و پس از آن خشت است که در دوره‌هایی همانند دوره ایلامی با هنر بین‌النهرین در ارتباط است اما در معماری هخامنشی،

مصالح سنگی و ساخت خشکه‌چینی سبک معماری را دگرگون می‌کند. همچنین، تکامل معماری هخامنشی به مثابه یک مجموعه چندملیتی، مبتنی بر آثار ایلامی و مادی در داخل و آثار مصری، آشوری و ایونی در خارج از ایران است. دوره سلوکی دوره التقاط فرهنگی با یونان است و دوره اشکانی ویژگی پیچیده ملوک‌الطوایفی دارد؛ اما در دوره ساسانی با جریان فرهنگی متفاوتی مبتنی بر شهرسازی و شهرهای شاهی و یادمان‌های مهم در ارتباط با معماری رم باستان مواجه هستیم؛ در عین حال که دستاوردهای مهم معماری اشکانی نیز بر الگوهای اصلی (همانند ایوان و گنبد) تأثیرگذار بوده است. مصالح غالب نیز ساخت لاشه سنگ با ملاط ساروج است. بدین ترتیب، این کتاب قصد دارد وجه تمایز هر محوطه را در مقایسه با آثار مشابه و هم‌دوره برجسته کند تا به درک کاملی از معماری پیش از اسلام برسد. به همین ترتیب، فصل‌های گوناگون کتاب هر کدام به طور مستقل جلوه‌ای از معماری پیش از اسلام را آشکار می‌کنند و نتایج کتاب بر دستاوردهای مهم معماری هر دوره تأکید دارند.

پژوهش حاضر در برداشت منابع و فیش‌برداری از مراجع دست اول فارسی، بازترسیم نقشه‌ها، برداشت میدانی و تهیه نقشه‌های معماری، تحلیل مقایسه‌ای برای دوره‌های تاریخی گوناگون و تکمیل مدارک، از یاری دانشجویان کارشناسی ارشد رشته مطالعات معماری ایران دانشگاه تهران، دانشکده‌ها هنرهای زیبا، دانشکده معماری، ورودی ۱۳۹۷، در چهارچوب درس کارگاه پژوهش در معماری پیش از اسلام که نگارندگان آن را تدریس می‌کنند بهره برده است (تصاویر و جداول مذکور با افزودن ستاره (*) کنار شماره آن مشخص شده‌اند). برخی بخش‌هایی را که این پژوهشگران نگاشته‌اند هم‌بازبینی و بازنویسی شده است. این پژوهشگران به شرح ذیل معرفی می‌شوند:

- فرزانه شهریاری (پیش از تاریخ)،
- عباس محتشم (ایلام)،
- فائزه خطیب‌زاده، نرگس عافی، فاطمه عزالدین، امیرحسین مقتدائی (هخامنشی، پاسارگاد)،
- مژده رشیدی، سمانه معصومی تبار (هخامنشی، تخت جمشید)،
- شهریار ابن علی، محمد امینی، محمد حسین بیات، سحر هاشمیان (ساسانی).

نگارندگان امیدوارند کتاب حاضر نمایانگر فرایند پژوهش در خصوص معماری پیش از اسلام در ایران و دستاوردهای آن باشد و بتواند با ارائه یافته‌های خود، به درک پیچیدگی این مطالعات از سوی دانشجویان و پژوهشگران معماری کمک کند و با هدایت، تکمیل و بازنویسی پژوهش‌های دانشجویان در درس دانشگاهی، انگیزه به ثمر رسیدن و انتشار نتایج کارگاه‌های پژوهشی را تقویت کند. نگارش کتاب بیشتر فعالیتی فردی است و امید است کتاب حاضر نتیجه یک فعالیت آموزشی و پژوهشی جمعی دانشگاهی را به نمایش بگذارد.

در پایان، از کمک و یاری پایگاه میراث جهانی پارسه و پاسارگاد وزارت میراث فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری و مدیر پایگاه میراث جهانی تخت جمشید، آقای دکتر حمید فدایی، برای فراهم آوردن امکان برداشت‌های میدانی و دسترسی به مدارک و نقشه‌های پایه تشکر می‌شود. همچنین، این کتاب از راهنمایی‌های ارزنده اساتید گرامی آقایان دکتر احمد علی اسدی، دکتر علیرضا سرداری، دکتر علیرضا عسکری چاوردی، دکتر محمدحسین عزیزی خرائقی، دکتر جبرئیل نوکنده و دکتر نصیر اسکندری بهره‌مند شده است که از ایشان سپاسگزاریم.

بهار ۱۴۰۲

الهام اندرودی

محمدحسن طالبیان